

■ حروف فارسی و عربی در نخستین کتاب های چاپی فارسی و عربی در جهان

محمد جواد احمدی نیا | علی اصغر شیرازی

چکیده

هدف: ارتباطات سیاسی و اقتصادی بین خاورمیانه و غرب در عصر رنسانس، سبب چاپ کتاب به الفبای عربی در اروپا شد. این مقاله به تحول حروف چاپی در نخستین کتاب های چاپ شده به زبان های فارسی و عربی می پردازد. روش/ رویکرد پژوهش: این مقاله با استفاده از مواد کتابخانه ای و آرشیوی نوشته شده است. یافته ها: پیش از شروع چاپ در اروپا با استفاده از حروف متحرک عربی، ابتدا این کتاب ها به وسیله قالب های چوبی چاپ می شد. در سال ۱۵۱۴ م. با چاپ اولین کتاب عربی به شیوه حروفچینی نوین در ایتالیا، نشر کتاب به زبان سرزمین های اسلامی آغاز شد. در سال ۱۶۳۹ م حروف و زبان فارسی نیز جای خود را در صنعت چاپ اروپا پیدا کرد. نتیجه گیری: آغاز چاپ کتاب در اروپا با رسم الخط عربی و فارسی با هدف ترویج مسیحیت در جوامع اسلامی صورت گرفت.

کلیدواژه ها

کتاب، حروف فارسی، حروف عربی، حروف متحرک فلزی، چاپ سربی

حروف فارسی و عربی در نخستین کتاب‌های چاپی فارسی و عربی در جهان

محمد جواد احمدی نیا^۱ | علی اصغر شیرازی^۲

دریافت: ۱۳۹۱/۱۰/۴ پذیرش: ۱۳۹۱/۱۱/۱۶

مقدمه

پیدایش صنعت چاپ، آغازگر حرکتی نو در بخش‌های مختلف جامعه بشری بوده است که به دنبال خود تحول و تغییراتی را در زندگی اجتماعی جوامع مختلف پدید آورده است. بدون تردید کشورهای اسلامی عرب و فارسی زبان نیز از این قاعده مستثنا نبوده‌اند و ورود چاپ حروفی به این سرزمین‌ها، یکی از عوامل توسعه، پیشرفت علوم، فرهنگ و مذهب در آنجا بوده است. شروع چاپ کتاب به زبان فارسی و عربی در جهان، مراحل پرفراز و نشیبی را طی کرده است، اما به دلیل اهمیت این موضوع که می‌تواند به سرچشمه‌های فرهنگی و ارتباطی تمدن‌های شرق و غرب بیانجامد، پرداختن به این مسئله مهم جلوه می‌کند. زیرا به این واسطه می‌شود از زاویه‌ای دیگر نیز به ارتباطات بین این ملل پی برد و دریافت که آنان برای رسیدن به اهداف خود دست به چه اموری به غیر از جنگ و نزاع زده‌اند و چگونه از چاپ کتاب برای رسیدن به این مقاصد استفاده می‌کرده‌اند.

پیش از این برای نشر کتاب یا از قالب‌های چوبی استفاده می‌کردند و یا عموماً بیشتر کتاب‌ها توسط ناسخان به صورت دستنویس تهیه می‌شد. ابداع حروف فلزی متحرک، یکی از بزرگترین دستاوردهای بشر در طول تاریخ بوده است و از آنجایی که این صنعت به شیوه‌ای جدید در اروپا ابداع شده بود، پس دور از انتظار نیست که آنان در ابتدا بخواهند از این پدیده برای نفوذ در جوامع اسلامی بهره ببرند و به آرامی جایگاه خود را در میان آنها به ثبات

۱. کارشناس ارشد پژوهش هنر دانشکده هنر دانشگاه شاهد

z_ahmadinia@yahoo.com

۲. استادیار دانشکده هنر دانشگاه شاهد

a-shirazi41@yahoo.com

برسانند. این جریان چه از طرف روحانیون و علمای مسیحی و چه از طرف سیاستمداران اروپایی از حمایت کامل و همه‌جانبه برخوردار بوده است تا دستیابی به اهداف هرچه سریع‌تر صورت پذیرد. به همین دلیل برای اولین بار شاهد استفاده از حروف عربی و فارسی به شیوه حروفچینی مجزا در کتب چاپی اروپا هستیم تا زمینه‌سازی تعاملات فرهنگی بین جوامع غربی و شرق ایجاد شود. ذکر این نکته نیز لازم است که این رویه به مرور از کنترل غربیان خارج شد و مسلمین پس از چندی توانستند به قواعد کار مسلط و از این صنعت در پیشبرد اهداف داخلی و خارجی خود بهره‌مند شوند تا بتوانند نقش فعال‌تری را در معادلات جهانی برعهده گیرند. با ذکر این دلایل و عواملی که در طول این مقاله خواهد آمد، بررسی سیر تاریخی به‌کارگیری حروف چاپی فارسی و عربی در اولین کتاب‌های چاپی جهان، بر پایه تحقیقات جدید ضروری به نظر می‌رسد. به همین منظور قصد بر آن است با مروری بر روند شکل‌گیری اینگونه از کتاب‌ها در جوامعی که به غیر از این زبان‌ها تکلم می‌کردند، چرایی و اهداف این امر مورد واکاوی قرار گیرد تا در مقابل بتوان به درک درستی از مسیر این حرکت در مشرق زمین و نوع برخورداری آنان از پدیده چاپ، دست یافت.

در این خصوص در منابع غیرفارسی اشارات بسیاری به این موضوع شده است که نشان از اهمیت این روند تاریخی دارد- و در این پژوهش به آنها استناد خواهد شد-. جای خالی این تحقیقات در منابع فارسی کاملاً محسوس است، هرچند که پژوهشگرانی همچون استاد ایرج افشار در مقالاتی مانند: کهنه کتاب‌ها درباره ایران، کتاب‌های چاپ قدیم در ایران، و چاپ کتاب‌های فارسی در جهان، اطلاعات مفیدی را در این زمینه ارائه داده‌اند.

تاریخچه اجمالی چاپ در جهان و ایران

در بیشتر منابع تاریخی، چینیان را مبدع چاپ دانسته‌اند؛ هرچند تعریف چاپ به معنای امروزی با آنچه که در خصوص چاپ چینی به ما رسیده بسیار متفاوت است. «گرچه فن چاپ توسط چینی‌ها بین سال‌های ۷۱۲-۷۵۶ ق. در بخش وسیعی از سرزمین‌های شرقی و به شکل ابتدایی آن با استفاده از باسمه آرایج بود، اما چاپ به صورت کنده‌کاری و استنساخ کتب، کاری بس دشوار و با صرف وقت و هزینه زیاد انجام می‌گرفت. پس از چاپ نیز استفاده از کتب برای افراد معدود و انگشت‌شماری مقدور و میسر می‌شد.» (بابازاده، ۱۳۷۸، ص ۹).

اما در پاسخ به اینکه به چه علت چینی‌ها که در میان ملل صاحب فرهنگ و تمدن بودند به صنعت چاپ دست یافتند، می‌توان اینگونه اشاره کرد که «چینیان تمامی عناصر ضروری چاپ را در اختیار داشتند؛ عناصری مانند: کاغذ و فن تولید آن، مرکب و رنگ و سطوحی که نقش‌ها را روی آن حک و به کاغذ منتقل می‌کردند. در حدود سال ۱۰۴۰ م. کیمیاگری

3. Block printing

چینی به نام پی شنگ^۴ ظاهراً از گل و چسبی مخصوص، ترکیبی به دست آورد که با آن حروف متحرک را ساخت و سپس این حروف را پخته و سفت کرد. وی حروف را کنار هم با وسیله‌ای فلزی محکم کرد و بر روی آن مخلوطی از رزین، موم، و خاکستر مالید و صفحه حروف را به آرامی حرارت داد، پس از انتقال نقش صفحه بر کاغذ و تکثیر آن، دوباره حروف را به آرامی حرارت داده و از هم جدا ساخت. به سبب همین روش ابتکاری است که او را مُبدع راه حل حروفچینی با حروف متحرک^۵ می‌دانند (آذرنگ، ۱۳۷۵، ص ۵۹).

کره‌ای‌ها نیز ادعایی را مبنی بر ابداع حروف چوبی برای خود قائل هستند و همین طور اعتبار اختراع حروف چاپی فلزی و صنعتی شدن چاپ پیش از اروپاییان را از آن خود می‌دانند که بر اساس آثار به دست آمده، این ادعا می‌تواند تا حدودی به واقعیت نزدیک باشد؛ زیرا در بعضی اسناد ذکر شده که «قالب‌ریزی با حروف فلزی ابتدا در کره انجام می‌یافته و پس از آن در چین به شکل گسترده‌ای به کار گرفته شد. آنها به طور متوسط ۱۲۰۰ نوع حروف برنزی تهیه کردند که قدیمی‌ترین کتابی که با این نوع حروف در کره به چاپ رسیده است به سال ۱۳۹۷ م. تعلق دارد.» (مشهوری، ۱۳۸۰، ص ۴-۵).

آنگونه که مشخص شد صنعت چاپ از ابداعات اروپاییان نبوده، بلکه ادامه‌ای بر روند اختراع این صنعت در مشرق زمین بوده است. با این حساب حدود نیم قرن بعد اولین کسی که در تاریخ، اختراع چاپ را به نام خویش رقم زد، زرگری آلمانی به نام یوهان گوتنبرگ^۶ (۱۳۹۷-۱۴۶۸ م.) است. او که احتمالاً تا آن زمان از تهیه حروف متحرک در شرق بی‌خبر بود، برای نخستین بار غربیان را از اختراع حروف متحرک خویش مطلع کرد.

مسلمانان نیز سال‌ها پیش از گوتنبرگ از طریق ارتباط با چین از مصارف گوناگون این صنعت آگاهی یافتند. «آنها در اواخر سده سوم در مشرق اسلامی و اندلس به شیوه چینیان کتاب‌هایی چاپ می‌کردند. همچنین بیش از پنجاه سند کشف شده در نزدیکی فیوم مصر (که متعلق به سال‌های ۲۷۸ - ۷۵۱ ق. است) نشان می‌دهد که آنها با به کارگیری الواح چوبی^۷ بر روی پوست، کاغذ، و پارچه عمل چاپ را انجام می‌داده‌اند.» (استیج‌چیچ، ۱۹۹۳، ص ۲۴۹-۲۵۰).

اما مهم‌ترین گام در تحول و پیشرفت چاپ زمانی به وقوع پیوست که گوتنبرگ در خلال سال‌های ۱۴۳۶-۱۴۴۴ م. قالب حروف یا ماتریس را اختراع کرد و با استفاده از حروف فلزی متحرک شیوه نوین چاپ را پدید آورد. او با نبوغ خود دریافت اگر به جای استفاده از الواح چوبی برای چاپ یک صفحه، حروف منفرد به صورت قطعات مجزای فلزی قالب‌ریزی شوند و سپس صفحه‌ای را تشکیل دهند، کارایی چاپ بهتر خواهد شد و به این طریق صفحات سریع‌تر آماده و اشتباه‌ها زودتر اصلاح می‌شد و حروف چاپی پس از چاپ

4. Pi-Sheng

5. Movable types

6. Johannes Gutenberg

7. Xylography

می توانست تمیز و مجدداً مورد استفاده قرار گیرد.

«او با کنار هم گذاشتن واژه‌ها، سطر را پدید آورد و سطرها نیز با قرار گرفتن در زیر هم یک صفحه کامل را تشکیل می دادند؛ بدین ترتیب کتاب به زیر چاپ می رفت. او مرکبی را که خود در خانه ساخته بود، روی حروف فلزی صفحه بندی شده می مالید و سپس برگ های کاغذ را روی آن گذاشته و فشار وارد می آورد و بدین ترتیب چاپ کردن را عملی می ساخت.» (دمیرچی، ۱۳۸۱، ص ۲۳).

چاپ در اروپا تا دو قرن به همان روش گوتنبرگ ادامه یافت و این روند سیر تحول کندی را در پی داشت و جریان ساز تغییر عمده ای نشد؛ تا اینکه در قرن ۱۷م. با بروز انقلاب صنعتی در اروپا، صنعت چاپ نیز دچار انقلابی در روش ها و ابزار شد و «در سده هجده در ادامه انقلاب صنعتی، چاپ نیز به رشد تدریجی خود ادامه داد؛ از آغاز سده نوزدهم تحولات چاپ سرعت گرفت. در سال ۱۸۰۳م. ماشینی اختراع شد که کاغذ را به صورت طوماری (رول) تولید می کرد. سال ۱۸۱۰م. دستگاه چاپ استوانه ای اختراع شد و در سال ۱۸۳۰م. از ماشین بخار و نیروی آن در چاپ استفاده شد. حدود ۱۸۴۵م. چاپ روتاری (روتاتیو = دوار) رواج یافت و سرعتی که دستگاه های روتاری به بار آورد چاپ را در مسیر تازه ای انداخت.» (آذرنگ، ۱۳۷۵، ص ۱۰۱-۱۰۲).

این مسیر و روند زمینه ای شد برای پیشرفت در صنعت چاپ که در حال حاضر به شیوه های جدید در صنعت چاپ و نشر منتهی شده است. در ادامه به منظور آشنایی خواننده با این پدیده نوظهور، بی مناسبت نیست تا اندکی درباره ورود چاپ سری به ایران توضیحاتی داده شود.

دوره قاجار زمان ورود بسیاری از پدیده های نوین اجتماعی به ایران بوده است و در همین راستا گسترش فرهنگ چاپ نیز از تحولات فرهنگی مهم آن عصر به شمار می رود. تحول عمده در فن چاپ و انتشار مواد چاپی اعم از کتاب و روزنامه، از دوره ولایتعهدی عباس میرزا (۱۲۰۳-۱۲۴۹ق. / ۱۷۸۸-۱۸۳۴م.) پسر فتحعلی شاه قاجار آغاز می شود که درست با پیامدهای جنگ های ایران و روس مصادف است و شاید او نخستین کسی بود که به نیاز درک بنیان فکری، تجربیات و دستاوردهای تکنیکی و نظامی غرب پی برد.

«علت اصلی که شاهزاده ولیعهد را به فکر بهره گیری از دستاوردهای دانش اروپاییان واداشت، شکست ایران در جنگ با روسیه در سال های ۱۸-۱۲۲۸ق. / ۱۸۱۳-۰۳م. میلادی بود. شکست های جنگی، او را برآن داشت راهی برای تقویت ارتش جست و جو کند. از این رو او انگلیسی ها را به خدمت می گیرد تا سپاه او را سازمان دهی کنند. با درک لزوم داشتن کادر خودی، عباس میرزا چندین بار جوانان ایرانی را برای آموزش نظامی، کارهای ساختمانی و مهندسی، ریاضی و فیزیک به اروپا فرستاد. بخشی از فرستادگان نیز باید پزشکی و هنر و بخشی دیگر

زبان‌های خارجی رامی آموختند. چند تن نیز کار چاپ را فرا گرفتند.» (شچگلوا، ۱۳۸۸، ص ۴۰). این نبرد و اثرات آن بر جامعه سبب شد تا شروع چاپ سربی در ایران با این حادثه مهم گره بخورد و نخستین کتابی هم که به این شیوه با عنوان رساله جهادیه (۱۲۳۳ق.) توسط محمد علی بن محمد حسین الآشتیانی در دارالسلطنه تبریز به طبع رسید، کاملاً در ارتباط با این نزاع تاریخی است. پس از این تاریخ صنعت چاپ و نشر کتاب در ایران دچار تحولی عظیم شد و این امکان برای همگان پدید آمد تا بتوانند به واسطه قابلیت‌های این نوع چاپ به کتاب‌های مورد نظر خود دسترسی یابند. ذکر این نکته ضروری است که دستیابی به این رویداد چندان ساده به وقوع نپیوست و تلاش و پشتکار بسیاری را برای تنظیم کردن این صنعت وارداتی با ساختار حروف و کتاب‌آرایی فارسی به همراه داشته است.

آغاز چاپ کتاب به زبان عربی در جهان

همانگونه که اشاره شد مبدأ چاپ کتاب به شیوه نوین در اروپا بوده است و اولین بار کتاب‌های چاپی به زبان عربی و فارسی در اروپا انتشار یافتند. برای اینکه کشورهای شرقی عربی و فارسی زبان، به اهمیت مقوله چاپ پی ببرند و در صدد انتقال این صنعت به دیار خود برآیند، زمان زیادی صرف شد. با این حال شیوه آغاز به کار این صنعت در کشورهای عربی بسیار متفاوت‌تر از نحوه ورود آن در کشورهای فارسی زبان است.

پس از فتح بخشی از اروپا و ایجاد ارتباطات در بخش‌های مختلف میان دو تمدن شرق و غرب، اشتیاق مسیحیان اروپا به شناخت و تفحص در امور مسلمانان رو به فزونی گذاشت که این عامل، خود معلول عواملی چند است.

شناخت جدید غربی‌ها از تمدن اسلامی، مرهون گسترش روابط چندجانبه آنها (تجاری، زیارتی، سیاحتی و نظامی) با جهان اسلام است؛ که از مهم‌ترین این عوامل می‌توان به گسترش روابط تجاری و اقتصادی اروپا با سرزمین‌های اسلامی اشاره کرد. مبادلات بازرگانی اروپا با جهان اسلام از قرن یازدهم میلادی توسعه چشمگیری می‌یابد که این امر ناشی از توسعه دادوستد دریایی در حوزه مدیترانه بوده است.

«از قرن دهم میلادی با حضور نورمان‌ها^۸ در آب‌های مدیترانه، تجارت دریایی در اروپا با جهان اسلام توسعه یافت. پیشترها به دلیل استیلا کامل مسلمانان بر دریای مدیترانه، فعالیت‌های تجاری اروپاییان به سواحل اروپا محدود می‌شد. بنادر ونیز^۹، پیزا^{۱۰}، جنوا^{۱۱}، آملفی^{۱۲}، پالمو^{۱۳}، و مسینی^{۱۴} مراکز مهم تجاری اروپا بودند که با بنادر اسلامی در شمال آفریقا و شرق مدیترانه (مانند مهدیه، طرابلس غرب، قیروان، اسکندریه، صور، و صیدا) دادوستد داشتند.» (ساردل، ۱۹۴۰، ص ۴۲-۴۹).

8. NORMANS
9. VENEZIA
10. PIZZA
11. GENOVA
12. AMALFEA
13. PALERME
14. MESSINE

این معاملات و مبادلات با سرزمین‌های اسلامی سبب شد تا بازرگانان اروپایی که به این شهرها سفر می‌کردند به علت شرایط خاص دریانوردی ناچار به توقف چندین ماهه در این شهرها شوند و بی‌شک این روابط گسترده، سهم به‌سزایی را در ارتباط اروپاییان با تمدن اسلامی داشته است.

عامل دیگری که سبب آشنایی بیشتر غرب با اسلام شد، گسترش فعالیت‌های نظامی آنها در مرزهای شرقی و غربی است که با تصرف برخی سرزمین‌های اسلامی همراه بود. فتوحات اسلامی تا دهه‌های اول قرن دوم هجری به‌طور گسترده در غرب و شرق ادامه داشت و پس از آن اگرچه متوقف نشد، ولی سرعت آن رو به کاهش رفت. رکود پیشروی مسلمانان به سوی غرب موجب فزونی فعالیت‌های تهاجمی اروپاییان شد و در طی آن، سرزمین‌های بسیاری به دست آنان افتاد که این فتوحات نقش اساسی و مستقیمی را در آشنایی هرچه بیشتر غربی‌ها با فرهنگ و تمدن اسلامی ایفا کرده است.

گذشته از روابط تجاری و سیاسی، زائران و سیاحان اروپایی بخش دیگری از مسافران به شرق را تشکیل می‌دادند. اصل تسامحی که مسلمانان در برخورد با پیروان سایر مذاهب الهی رعایت می‌کردند و وجود اماکن مقدسه مسیحیان و یهودیان در سرزمین‌های اسلامی، پیروان این ادیان را بیش از پیش به سوی این مناطق می‌کشاند.

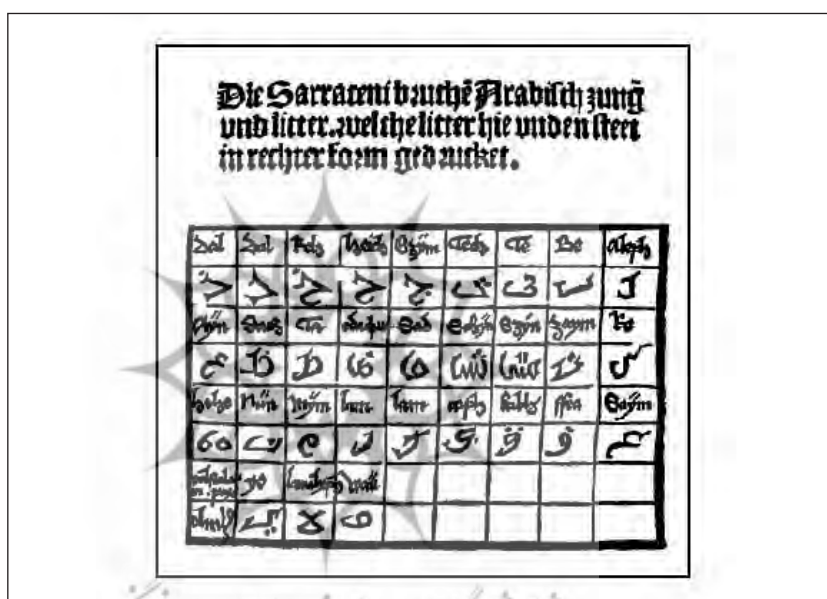
«اروپاییان در قالب سفرهای زیارتی و سیاحتی به سرزمین‌های اسلامی آمد و شد داشتند. مهم‌ترین مکان‌های مقدس مسیحیان یعنی زادگاه و موطن عیسی (ع) و آرامگاه مریم مقدس و کلیسای قیامت در شهرهای فلسطین واقع بودند که از اوایل فتوحات مسلمانان به سرزمین‌های اسلامی ملحق شده بودند. شهر سانتیاگو دو کومپوستلا^{۱۵} در اسپانیا نیز که از سال ۹۲ ق. ۷۱۱ م. به‌دست مسلمانان افتاده بود، یکی از این شهرها بود که زائران مسیحی به آن سفر می‌کردند. از این‌رو، آنان با مظاهر فرهنگ و تمدن مسلمانان از نزدیک آشنا می‌شدند و پس از بازگشت، به شرح و توصیف دیده‌ها و شنیده‌های خود می‌پرداختند. این گزارش‌ها گاه در قالب سفرنامه‌ها و یا راه‌نامه‌ها به‌رشته تحریر درمی‌آمد. علاوه بر زائران مسیحی، در قرن‌های دوازدهم و سیزدهم میلادی سیاحان اروپایی بسیاری نیز به سرزمین‌های اسلامی سفر می‌کردند. در قرن سیزدهم هم که سفرهای آسیایی رونق یافت، سیاحان اروپایی برای رسیدن به سرزمین‌های شرق دور به ناچار از سرزمین‌های اسلامی عبور می‌کردند.» (سارتون، ۱۳۵۷، ص ۱۰۴۴-۱۰۴۶).

تمایل اروپاییان به مرادوات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی با مسلمانان، هم به دلیل استفاده از علوم آنها و هم به علت تبلیغ دین مسیحیت، نتایج فرهنگی مختلفی را به دنبال داشت که از آن جمله می‌توان به چاپ کتاب به زبان عربی اشاره کرد. البته باید اشاره کرد که چاپ کتاب به زبان عربی به دلیل مخاطب کم و همچنین متصل بودن حروف در کلمات عربی، امری سخت

SANTIAGO DE COMPOSTELA . ۱۵
شهری در شمال غرب اسپانیا که
آرامگاه قدیس یعقوب مرسل
در آن است و زائران مسیحی
برای زیارت به آنجا می‌رفتند. مسلمانان این شهر
را «سُنْت یاقب» می‌خواندند.

و دشوار در عرصه صنعت چاپ آن دوران به‌شمار می‌رفت. از ابتدایی‌ترین روش‌های چاپ به‌وسیله حروف، استفاده از قالب‌های چوبی است که البته به دلیل عمر کم و کارآیی ناکافی، این عمل چندان مفید و خوشایند چاپخانه‌داران نبود.

«اولین حرکت برای نشر کتاب به زبان عربی را می‌توان در کتابی به نام سفر به آن سوی آبها و زیارت مقبره عیسی مسیح در اورشلیم^{۱۶} مشاهده نمود. در این کتاب که به سال ۱۴۸۶ق.م در شهر ماینز آلمان توسط ارهارد ریویچ^{۱۷} نقاش معروف به‌چاپ رسیده است، معادل عربی حروف لاتین با استفاده از قالب‌های چوبی حک شده است.» (غلامی جلیسه، ۱۳۹۰ الف، ص ۲۷) (تصویر ۱).

تصویر ۱

جدول الفبای عربی. سفرنامه بریدن باخ (۱۴۸۶م)
منبع: (روپر، ۱۳۸۸، ص ۴۰)

«ریویچ هریک از حروف را به‌طور مستقل و شبیه به حالت غیر متصل‌شان آورده و تلاشی برای مشخص کردن ترکیبات متفاوت در حالت متصل نکرده است؛ احتمالاً به‌جز (ک) که به‌نظر می‌رسد حالتی از این حرف را که در ابتدای یک واژه می‌آید و نمود تک‌پاره و غیر متصل آن آمده است. البته نام این حالت تک‌پاره و غیر متصل نیز به خط لاتینی در جدول همانند (ل) نوشته شده است. از دیگر موارد عجیب، نشانه‌های اعرابی است که روی حرف (س) گذاشته می‌شود و همچنین دو بار نوشتن (ه) که آمدن دومین (ه) ممکن است برای نشان دادن حالت پایانی حرف باشد. نهایتاً آنچه در قالب گوشه پایین سمت چپ آمده است، اگرچه برخی از حروف عبارت، کم یا کاملاً ناخوانا هستند، اما ممکن است تلاشی باشد برای نشان دادن یک کلمه کامل: (والسلام) یا (فالسالم) ... در برخی موارد خط‌های بیشتری

16. Die heiligen ray fan gen jerusalem zu dem heiligen grab
17. Erhard Reuwich

به وجود آمدند: نقطه‌های حروف (ب) و (غ) افتاده‌اند و یک نقطه اضافی جلوی (ک) گذاشته شده است. این الفبا کماکان تا میانه قرن هفدهم میلادی در آثار زبان‌شناسانه اروپایی به همین شکل نسخه‌برداری و تکرار می‌شد.» (روپر^{۱۸}، ۱۳۸۸، ص ۴۰-۴۲).

«این حرکت را می‌توان سرآغازی برای ورود زبان عربی به صنعت چاپ دانست؛ هرچند تا سال‌ها بعد فعالیت جدی در خصوص چاپ کتاب به زبان عربی را نمی‌توان یافت.» (عزب، منصور، ۲۰۰۸، ص ۴۶).

پس از این اثر نیز تلاش‌ها برای چاپ کتاب به زبان عربی به طریق حکاکی و یا قالب‌های چوبی به صورت جسته و گریخته در غرب ادامه یافت و در کتاب‌ها می‌توان به شکل گذرا با حروف و یا کلماتی برخورد کرد که به زبان عربی نوشته شده بودند، اما هنوز تا چاپ کتابی کاملاً به زبان عربی با حروف متحرک، فاصله‌ای چندین ساله باقی مانده بود. نمونه دیگری از الفبای عربی چاپ‌شده به همین روش پس از سقوط غرناطه، (شهری در جنوب اسپانیا) در کتابی به سال ۹۱۱ ق.م/۱۵۰۵ م. به ثبت رسیده است. «به همین منظور راهبی اسپانیایی به نام پدرودی آلکالا^{۱۹} کتابی را به وسیله قالب‌های چوبی با حروف عربی منتشر کرد که هدف از آن نشان دادن شکوه و حقیقت آیین مسیح و همین‌طور آموزش دیگر روحانیون مسیحی بود که در تغییر مذهب باقیمانده مسلمانان آندلس به مسیحیت نقش داشته‌اند.» (دی نیو، ۱۹۸۶، ص ۶۲) (تصویر ۲).

«این مورد به‌وضوح از کار ریویج برتر بود و به نظر می‌رسد آن را شخصی که در مورد زبان عربی آگاهی داشته انجام داده است. خط موجود در این نسخه، خطی مغربی-آندلسی را نمایش می‌دهد. این تأثیرپذیری در شکل خط و حروف، در شکل (ف) و (ق) که اولی فقط با یک نقطه در زیر حرف و دومی فقط با یک نقطه روی حرف آمده‌اند، مشخص می‌شود. در این جدول (تصویر ۲) شکل میانی برخی از حروف مانند (ع) و (غ) به‌طور جداگانه نمایش داده شده‌اند.» (روپر، ۱۳۸۸، ص ۴۴).

در هر صورت اروپاییان خود را ناچار به چاپ کتاب به زبان عربی می‌دیدند، چرا که عمده هدف آنها در آثار منتشره در آن دوره زمانی، معطوف به چاپ کتاب‌هایی به زبان عربی مربوط به دین مسیحیت است. شواهد و مدارک نشان می‌دهد که علمای مسیحی به متون عربی اهمیت قابل توجهی نشان می‌دادند و در این میان شوق استفاده از منابع عربی در موضوعاتی چون طب، نجوم، ریاضیات، و فلسفه برای استفاده از آثار بزرگانی چون رازی، ابن سینا، خواجه نصیرالدین طوسی و... از دیگر دلایل شیوع چاپ کتاب به زبان عربی در کشورهای اروپایی به‌شمار می‌رود.

اما اگر بخواهیم به چاپ کتب عربی به شیوه نوین اشاره‌ای داشته باشیم به این نکته برمی‌خوریم که سرانجام چاپ کتاب به طریق حروفچینی گوتنبرگی با حروف مجزای عربی در کمتر از ده سال پس از کتاب مذکور به‌وقوع پیوست؛ اما برای اینکه به مرحله‌ای از پیشرفت برسد تا به‌عنوان مبنایی برای چاپ رسمی با این شیوه برای کتب عربی به‌شمار آید، زمان طولانی‌ای را به‌دنبال داشت. هزینه بالا، دشواری کار، و شیوه حروفچینی از عوامل بازدارنده این کار بوده است. همانطور که وحید قدوره اشاره دارد که: «حروف به‌کاررفته در این چاپ‌ها در مقایسه با نسخه‌های خطی نفیس مسلمانان چندان جذابیته نداشت. برای نمونه، کتاب قانون ابن سینا، چاپ م. مطبوعه مدیچی^{۲۰}، یک‌دهم نسخه خطی این اثر قیمت داشت ولی طلاب مسلمان حاضر به خریداری آن نبودند.» (قدوره، ۱۹۹۶، ص ۱۱۷).

با این اوصاف آنچه که به‌طور قطع به یقین درباره اولین کتاب چاپ حروفی عربی مسجل است (که در منابع غیرفارسی دیگر هم به آن اشاره شده است)، مقاله‌ای است از میروسلاو کرک^{۲۱} (۱۹۷۹) که در آن اینگونه اشاره دارد:

«اولین کتابی که اثبات شده کاملاً با متن و حروف متحرک عربی به چاپ رسیده است، کتاب صلاة السواعی^{۲۲} است که با نام‌های متفاوتی^{۲۳} مشهور است، اما معمولاً آن را با عنوان کتاب ساعت‌ها^{۲۴} ترجمه می‌کنند. این کتاب در تاریخ سه‌شنبه ۱۲ سپتامبر ۱۵۱۴ م. به فرمان و سرمایه پاپ ژولیوس دوم^{۲۵} و به‌منظور پخش در بین مسیحیان خاورمیانه توسط دی‌گریگوری^{۲۶}، چاپگر مشهور ونیزی در فانو شهری در جنوب ایتالیا انتشار یافت. کتاب مذکور دارای ۱۲۰ برگ

20. Medici

21. Miroslav Krek

22. Kitab_salat-al-sawa'i

23. Septem horae cononicae, Horologion, Praecio horarii, Preces horariae

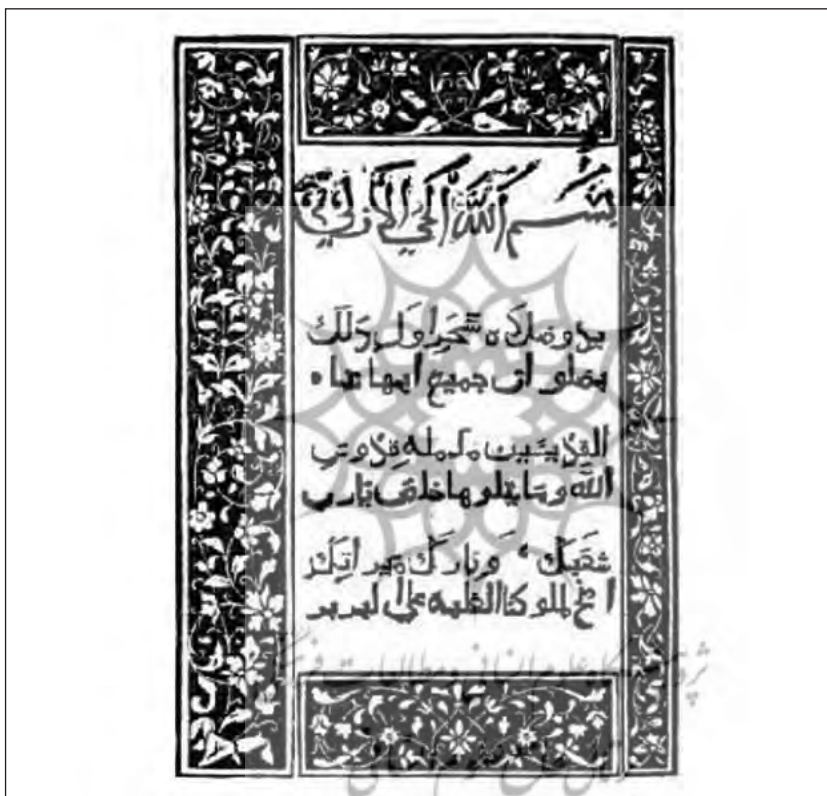
24. Book of hours

25. Pope Julius II

26. De Gregorii

یا ۲۴۰ صفحه بدون صفحه‌شمار است که ۹ صفحه از آن دارای تزیینات بارزشی در حواشی متن بوده که شامل ترکیبی از فرم‌های گیاهی و پرندگان است که در آن متن به رنگ سیاه و عناوین به رنگ قرمز به چاپ رسیده‌اند.» (کرک، ۱۹۷۹، ص ۲۰۳-۲۱۲).

با نگاهی به صفحات این کتاب و عبارت (بسم ا...) که با خط متفاوتی نسبت به متن در آن چاپ شده است، و باتوجه به فواصل موجود بین حروف چسبان در کلمات متن که نشان از حروفچینی دارد، به نظر می‌رسد که عبارت مذکور با شیوه حکاکی بر روی چوب چاپ شده باشد (تصویر ۳).

تصویر ۳

کتاب صلاة السواعی (۱۵۱۴ م)
منبع: (کرک، ۱۹۷۹، ص ۲۰۷)

این کتاب سرآغازی شد برای رواج چاپ به زبان عربی در کشورهای اروپایی، به گونه‌ای که دو سال بعد از آن دومین کتاب به این شیوه با نام المزامیر^{۲۷} در چاپخانه پتروس پاولوس^{۲۸} در جنوای ایتالیا منتشر شد.

«این کتاب با ترجمه‌های چندگانه عبری، یونانی، عربی، کلدانی، و لاتین به همراه تفسیر آیات آن توسط آگوستین^{۲۹} (که عالمی مسلط به زبان‌های شرقی بود) با استفاده از حروف مغربی و با دو رنگ سیاه و قرمز چاپ و منتشر گردید.» (قدوره، ۱۹۹۳، ص ۲۹).

27. Psalter
28. Pietros Paolos
29. Agostino Giustiniani

بعد از این تاریخ بود که چاپ به زبان عربی شیوع قابل توجهی در کشورهای اروپایی مانند فرانسه، هلند، انگلستان، و آلمان پیدا کرد. گسترش چاپ به زبان عربی در کشورهای مختلف اروپایی و پس از آن، انتقال این صنعت به امپراتوری عثمانی زمینه را برای انتقال این صنعت به کشورهای عربی نیز فراهم کرد. هر چند این امر در ابتدای کار به دلایل گوناگون بسیار سخت و غیرممکن بود، ولی در نهایت عملی شد.

روند تولید کتاب به زبان‌های شرقی به حدی رشد کرد که نه تنها نقش ترویج تفکر مسیحیت را برعهده داشت، بلکه تبدیل به یک تجارت مهم نیز شده بود تا جایی که «در سال ۱۵۹۶ ق. / ۱۵۸۷ م. دو بازرگان ایتالیایی از سلطان مراد سوم، پادشاه عثمانی، برای صدور کالا و کتاب به بازارهای عثمانی مجوز گرفتند. این مجوز در آخر کتاب تحریر اصول اقلیدس از خواجه نصیر طوسی که در چاپخانه مدیچی در سال ۱۵۹۴ م. به چاپ رسیده بود، آمده است. این اولین متن ترکی با حروف عربی بود که در اروپا به چاپ می‌رسید.» (سامرای، ۱۳۸۰، ص ۱۳۵) (تصویر ۴).

تصویر ۴

صفحه آخر کتاب تحریر اصول اقلیدس،
منبع: کتابخانه مجلس شورای اسلامی

به‌طور کلی شروع چاپ کتاب‌های عربی و ادامه آن در اروپا را باید به مجموعه عواملی همچون نقش جامعه اسلامی در اروپا، رواج مسیحیت در دنیا، حضور کشورهای استعماری و مستشرقین در شرق وابسته دانست. این مسائل سبب شد حدود یک قرن بعد از چاپ اولین کتاب عربی به شیوه حروفی، شاهد شروع به کار این صنعت در جوامع شرقی و اسلامی نیز باشیم که به مرور زمان سرعت آن روند صعودی را طی کرد؛ به گونه‌ای که این پدیده نقشی اساسی در ترویج علم و فرهنگ در این مناطق را بر عهده می‌گیرد و از سرزمینی به سرزمین دیگر نشر و انتشار می‌یابد.

«نخستین کشور عربی که در آن کتابی به زبان عربی به چاپ رسید لبنان بود. این کتاب ظاهراً متن سریانی و عربی مزامیر است که در چاپخانه دیر قُزحیا در ۱۰۱۹ ق. / ۱۶۱۰ م. در ۲۶۰ صفحه به چاپ رسید. صفحات این کتاب دو ستون داشت که در سمت راست، متن سریانی و در سمت چپ، متن عربی به الفبای کرشونی^{۳۰} آمده بود.» (شیخو، ۱۹۹۵، ص ۲۷-۲۹).

پس از لبنان، سوریه نخستین کشوری بود که به صورت جدی چاپخانه‌های عربی در آنجا پای گرفت. مسیحیان که حلب را پل ارتباطی خود با جهان اسلام و شرق یافته بودند، با راهاندازی مجامع دینی و علمی در کلیساهای قدیمی و جدید این شهر، با ترجمه متون مذهبی خود به زبان عربی سعی در ترویج دین خود در امپراتوری عثمانی و کشورهای مسلمان آن دوران را داشتند. از همین طریق بود که بعد از بیروت، حلب و استانبول، صنعت چاپ در مصر رونق گرفت و تقریباً بعد از مصر در دیگر کشورهای عرب زبان آن دوران جای خود را پیدا کرد.

آغاز چاپ کتاب به زبان فارسی در جهان

زبان فارسی در بخش مهمی از تاریخ در بیرون از مرزهای ایران، یا زبان رسمی بوده و یا دست‌کم زبان علم و ادب و هنر به‌شمار می‌رفته است. حتی در کشورهایی که با ایران چندان صلح و هم‌زیستی نداشته‌اند نیز زبان فارسی، زبان رسمی دربار و محافل علمی و ادبی بوده و آثاری که در این زبان موجود است بسیار گرانقدر است. پیشینه و غنای ادبیات فارسی، یکی از عوامل مهم ارج و بزرگی مقام آن در میان دیگر زبان‌هاست. از این رو دور از انتظار نیست که از همان آغاز پیدایش صنعت چاپ توجهی به این زبان صورت نگیرد. به همین دلیل پس از گذشت چندین سال از چاپ کتاب‌هایی به زبان عربی در دنیا، به تدریج ناظر چاپ کتبی به زبان و خط فارسی نیز هستیم که هر چه می‌گذرد نقش آن در کتب چاپی غرب و به‌خصوص ملل شرقی بیشتر محسوس می‌شود.

متأسفانه در خصوص چاپ کتاب به زبان فارسی در اروپا اطلاعات ما آن‌گونه که باید کامل نیست، اما به‌طور حتم چاپ کتاب به زبان فارسی نیز محصول مواجهه دو فرهنگ شرق

۳۰. Karshuni الفبای خاص سریانی که مسیحیان بین‌النهرین برای کتابت عربی از آن استفاده می‌کردند.

و غرب و دو دین بزرگ آن زمان یعنی اسلام و مسیحیت بوده است. در بخشی از حکمی که برانتون³¹ و اراتسیو باندینی³² در تاریخ ۹۹۶ق. / ۱۵۸۷م. از سلطان مراد سوم به علت تجارت در دولت عثمانی دریافت کردند- که ذکر آن رفت- اینگونه آمده است:

«... تجارت ایدن افرنج تاجر لردن دارندگان فرمان همایون برانتون و اوراسیو ولد باندینی نام بازرگانلر درگاه معلامه کلوب ولایت فرنگستاندن تجارت ایجون بعض متاع و عربی و فارسی و تورکی باصما بعض معتبر کتابلر و رساله لر...» (غلامی جلیسه، ۱۳۹۰ الف، ص ۳۴). در این حکم به صراحت اجازه تجارت کتب چاپ عربی، فارسی، و ترکی به این دو تاجر داده می‌شود که خود می‌تواند گواهی بر چاپ کتب فارسی در اروپا تا پیش از سال ۹۹۶ق. / ۱۵۸۸م. باشد. متأسفانه تا ۵۱ سال بعد از این تاریخ اطلاعی از چاپ کتاب فارسی در اروپا به دست نیامده است.

اولین کتابی که به زبان فارسی در اروپا به چاپ رسیده و از وجود آن اطلاع یافته‌ایم، کتابی به نام داستان مسیح³³ (تصویر ۵) است که در قطع رقعی و در ۶۴۰ صفحه به چاپ رسیده است و اولین بار مرحوم استاد افشار در مقاله‌ای به آن اشاره داشته‌اند. «این کتاب در سال ۱۰۴۹ق. / ۱۶۳۹م. در شهر لیدن (Leiden) از شهرهای هلند چاپ شده است. چاپ و کاغذ آن زیبا و خوب است. تا آنجا که من جست‌وجو کرده‌ام داستان مسیح کهنه‌ترین کتاب مستقل فارسی است که به چاپ رسیده است.» (افشار، ۱۳۳۷، ص ۱۳-۱۴). ایشان همچنین در همین مقاله با اشاراتی به متن کتاب، به فصول و دست‌اندرکاران تولید آن نیز اشاره دارند:

«(پوشیده نماند که این کتاب بر چهار باب ترتیب یافت. در باب نخستین از گاه ولادت حضرت ایشوع تا آغاز تعلیم حال او بیان و در باب دوم معجزه‌ها و عجایب او که نمود پاره‌ای از آنچه آموخت و در باب سوم مرگ او و جفاها و محنت‌ها که به جهت سلامتی مردم و محنت ایشان کشید و در باب چهارم کیفیت برخاستن او از قبر و رفتن او بر آسمان نوشتم) متن کتاب در صفحه ۵۳۵ پایان می‌گیرد و پشت هر یک برگ به متن فارسی و روی هر برگ به متن لاتینی اختصاص دارد و در پایان متن، سطور ذیل افزوده شده است:

(این نامه گرامی و دیباچه سعادت بنده پادری ژیرونیمو شویر³⁴ فرنگی از طایفه صحبت حضرت عیسی به حکم شاهنشاه دوران خدیو روشن جان دارای روزگار اکبر پادشاهان خلدالله ملکه و سلطانه از انجیل مقدس و دیگر کتب پیغمبران در دارالخلافه آگره فراهم آورده مولانا عبدالسنارین قاسم لاهوری باتفاق این بنده در همان دارالخلافه آگره ترجمه کرد و در سنه هزار و ششصد و دو از ولادت حضرت ایشوع و چهل و هفت الهی از جلوس مقدس شاهنشاهی انجام یافت. تحریر فی تاریخ هشتم ماه رمضان المبارک در

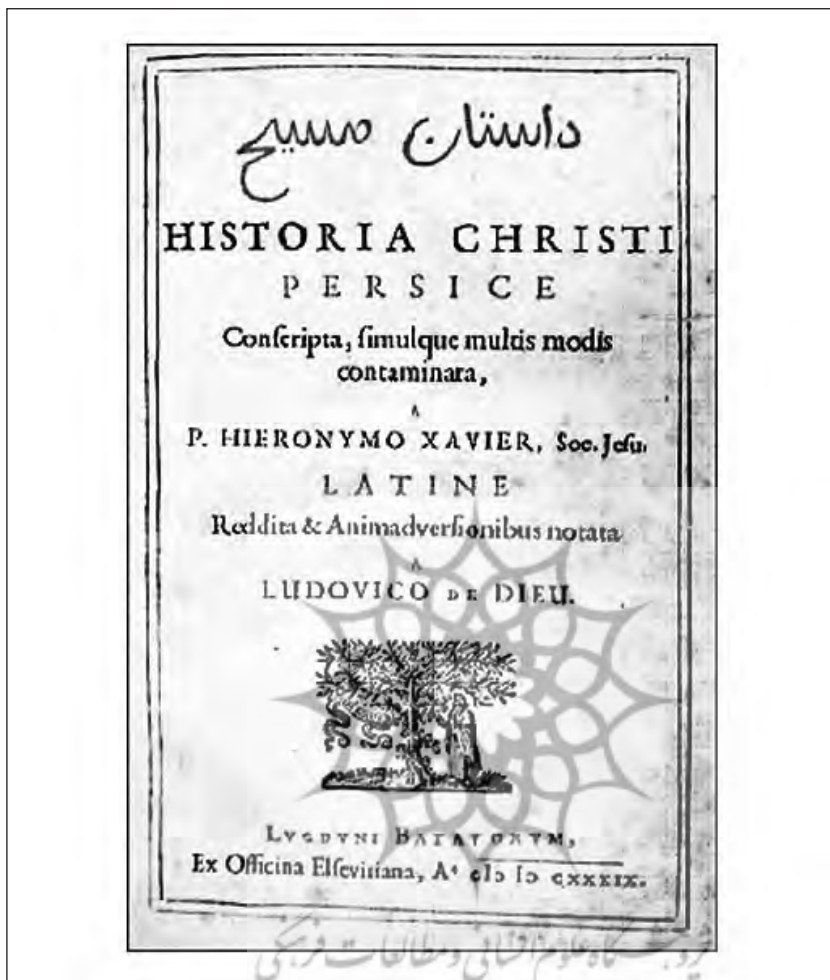
31. Branton

32. Orazio Bandini

33. Historia Christi persice

34. Hiemoyno Xavier

روز چهارشنبه سنه هزار و بیست و هفت.)» (افشار، ۱۳۳۷، ص ۱۴-۱۵).

تصویر ۵

کتاب داستان مسیح (۱۶۳۹ م).
منبع: کتابخانه ملی

همانگونه که از این متن برمی آید کتاب داستان مسیح به دستور اکبر شاه توسط ژیرونیمو شویر به لاتین نوشته شد و عبدالستارین قاسم لاهوری در سال ۱۰۲۷ ق. (۱۶۱۲ م). آن را به فارسی ترجمه کرده است و بعدها در سال ۱۶۳۹ م. چاپ شد.

به انضمام کتاب فوق دو کتاب دیگر نیز در همین سال و در همین چاپخانه به چاپ رسیده که در برخی نسخه‌های موجود از داستان مسیح در برخی از کتابخانه‌های دنیا به صورت یکپارچه با هم صحافی شده است. کتاب دوم به نام داستان سن پیدرو^{۳۵} در ۱۴۳ صفحه تدوین شده است و کتاب سوم نیز با عنوان عنصرهای زبان فارسی^{۳۶} به آموزش مختصر زبان فارسی در ۹۵ صفحه می پردازد «که هر دو با ترجمه لاتین در سال ۱۶۳۹ م.

35. Historia S. Petri Persice
36. Rvdimenta Lingvae persicae

یعنی یازده سال پس از وفات شاه‌عباس اول توسط مرد فاضلی بنام (Ludovico de dieu) طبع شده... و همین شخص در انتهای دستور زبانی که برای آموختن فارسی به زبان لاتین نوشته (عنصرهای زبان فارسی) در همان سال ۱۶۳۹ م. و در همان شهر طبع کرد صفحاتی چند از ترجمه فارسی انجیل را به چاپ رسانیده است.» (افشار، ۱۳۴۵، ص ۲۶).

از این کتاب نسخه‌های فراوانی در کتابخانه‌های مختلف دنیا وجود دارد و در ایران نیز در کتابخانه ملی به شماره ۵۰۳۴۰۸۱ و همچنین در کتابخانه مجلس شورای اسلامی دو نسخه به شماره‌های ۳۴۹۳۴۶ و ۳۴۹۳۶۹ موجود است.

اما در شرق باید از هند به‌عنوان اولین کشوری که چاپ به زبان فارسی از آنجا آغاز شد، نام برد. در این کشور، نفوذ زبان و ادبیات فارسی به قدری بوده که بدون آشنایی و شناسایی این زبان، اداره آن سرزمین پهناور که به تدریج به صورت مستعمره انگلیس درآمد بود، امکان نداشته است هر چند که برنامه دولت استعمارگر در هند برای تضعیف و نابودی زبان فارسی خود حدیثی است مفصل.

نفوذ زبان و ادبیات فارسی در شبه قاره هند طی قرون متمادی، مردم این سرزمین را با ادبیات منظوم و مثنوی ایران مأنوس و آشنا کرده بود. در طول سالیان در این کشور اسناد دولتی به فارسی نوشته می‌شدند و در کلیه مدارس نیز زبان فارسی تدریس می‌شد و تعلیم علوم دینی، اخلاقی، و فلسفی نیز به این زبان صورت می‌گرفت.

با آغاز عصر چاپ در هند، به دلیل آنکه زبان فارسی دارای نفوذی همه‌گیر در هند بود، این نیاز احساس شد که باید برای چاپ کتاب‌های فارسی نیز اقدام اساسی صورت گیرد. نیازمندی‌های دینی، ادبی، و آموزشی مردم هند به کتاب‌های فارسی حتی بر زمامداران انگلیسی این سرزمین نیز پوشیده نبود و ایشان را وادار کرد که در نخستین مراحل با این جنبش فرهنگی هند هماهنگ و همکار باشند.

«قدیمی‌ترین مدرک که درباره چاپ کتاب فارسی در هند وجود دارد عبارت زیر است که در مقدمه کتاب دستور زبان بنگالی^{۳۷} تصنیف ناتالی براسی^{۳۸} نوشته شده است: ترجمه متن انگلیسی: (با توصیه و دستور حکمرانان کل سروارن هستینگز^{۳۹} مردی به نام ویلکینز^{۴۰} مأمور شد که دستگاهی برای چاپ بنگالی با حروف مجزا بسازد. ویلکینز ناچار بود که همه کارهای فنی را نیز خود عهده‌دار شود، زیرا در آن عهد در هند فلزکار و گراورساز و چاپچی و ریخته‌گر وجود نداشت. ویلکینز این مأموریت را به خوبی انجام داد و مدتی بعد دستگاهی هم برای چاپ فارسی ساخت. این آغاز کار بود زیرا ویلکینز خود یک دانشمند زبان‌شناس بود و در مطالعات نمی‌توانست دنباله کار را بگیرد...» (غروی، ۱۳۵۰، ص ۲۷).

ویلکینز در مدت حضور هستینگز، فرماندار هند، از حمایت و پشتیبانی خاص وی

37. Grammar of the Bengal Language.
1778

38. Nathaniel Brassey

39. Sir Warren Hastings (1732-1818)

40. Charles Wilkins (1749-1836)

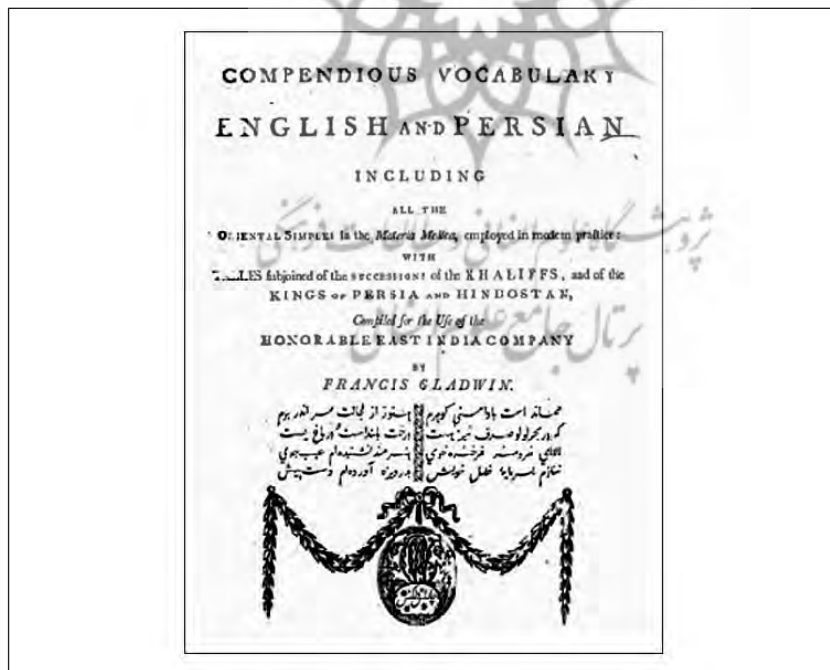
برخوردار بود و از طرف او به عنوان سرپرست چاپخانه هند شرقی منصوب و در این جایگاه پایه گذار بسیاری از جریان‌های چاپی منطقه شد.

«تا پیش از آنکه ویلکینز مسئولیت کمپانی شرقی در هند را برعهده گیرد، کمپانی هند شرقی و مقام‌های انگلیسی شبه‌قاره علی‌رغم تلاش‌های فراوان برای تغییر زبان ملی کشور هند، برای آگاهی مردم از قانون‌ها، آیین‌نامه‌ها و فرمان‌های حکومتی ناگزیر از کاربرد زبان فارسی بودند که نخستین پیامد این احتیاج، چاپ مجموعه مقررات مربوط به کمپانی هند شرقی به سال ۸-۱۸۹۰ق. ۱۷۷۴م. به دو زبان فارسی و انگلیسی بود که البته در لندن به چاپ رسید.» (غلامی جلیسه، ۱۳۹۰، ص ۱۰۲۳).

دوری راه و لزوم چاپ مطالب مورد نیاز کمپانی به زبان فارسی، هستینگز را بر آن داشت که ویلکینز را مأمور تهیه حروف چاپی بنگالی و نستعلیق فارسی کند.

«به دستور وی چاپخانه‌ای در کلکته برپا شد که نخستین محصول آن کتاب واژه‌نامه مختصر انگلیسی به فارسی^{۴۱} نوشته فرانسیس گلاوین^{۴۲} بود که به سال ۱۹۴ق. ۱۷۸۰م. منتشر گردید.» (پروین، ۱۳۷۷، ص ۱۹)

در صفحه عنوان این کتاب (که نسخه‌ای از آن در کتابخانه مسجد اعظم قم موجود است)، نام و مشخصات کتاب به زبان انگلیسی نگاشته شده و در بخش پایینی صفحه، اشعاری از بوستان سعدی به چشم می‌خورد که با اغلاط فراوان به چاپ رسیده است (تصویر ۶).

41. A Compendious Vocabulary English and Persian.

42. Francis Gladwin

تصویر ۶

واژه‌نامه مختصر انگلیسی به فارسی.
منبع: کتابخانه مسجد اعظم

در کنار فعالیت‌های بااهمیت ویلکینز در حوزه زبان سانسکریت، اختراع حروف چاپی نستعلیق را می‌توان یکی از مهم‌ترین دستاوردهای او دانست. اختراع حروف نستعلیق، نقطه شروع چاپ فارسی در آسیا به‌شمار می‌رود، به‌گونه‌ای که بعد از اختراع این خط، چاپ به‌صورت رسمی در کشور هند آغاز شد و تا سالیان دراز، کتاب‌های بسیاری در آن کشور با این حروف منتشر می‌شدند.

«حروف نستعلیق هندی ویلکینز، آنچنان با استقبال روبرو شد که در لندن نیز کتاب‌هایی به زبان فارسی با حروف نستعلیق ابداعی ویلکینز به‌چاپ رسید؛ برای نمونه می‌توان به کتاب *پیمان تازه خداوند و رهاننده ما عیسی مسیح*^{۴۳} ترجمه هنری مارتین که به سال ۱۴۲۲ق.م/۱۸۲۷م. توسط ریچارد واتس به‌چاپ رسیده، اشاره نمود.» (غلامی جلیسه، ۱۳۹۰، ص ۱۰۲۲).

دومین کتابی که توسط ویلکینز به زبان فارسی چاپ شد، کتاب *انشای هرکن*^{۴۴} است که در برخی منابع به‌اشتباه آن را اولین کتاب چاپ فارسی در هند دانسته‌اند. این نظریه از آنجا نشأت می‌گیرد که در این منبع اشاره می‌کند که مترجم کتاب انشای هرکن در مقدمه، ضمن تقدیر و تشکر از ویلکینز، آثار چاپ‌شده قبلی را به علت پراکندگی و نقصان به‌عنوان کتاب نمی‌داند. فرانسیس بالفور در مقدمه کتاب می‌نویسد:

«من باید از همکاری‌ها و راهنمایی‌های ویلکینز سپاسگزاری کنم زیرا بدون یاری وی انجام این کار میسر نبود. اگرچه قبلاً نیز بعضی کتاب‌ها مانند لغت و دستور، به‌طور ناقص و پراکنده چاپ شد، اما اطلاق چاپ بدانها درست نیست، زیرا هیچ‌یک از روی اصول فنی و تجارتی فراهم نشده بودند. و در حقیقت آقای ویلکینز نخستین ماشین چاپ فارسی را در هند به‌کار انداختند. ماشین آقای ویلکینز با خط نستعلیق کار می‌کند و خط نستعلیق همان خطی است که تمام کتاب‌های فارسی با آن نوشته می‌شود. با این ماشین نه تنها همه کارهای رسمی دولتی را می‌توان انجام داد، بلکه ماشین قادر است که همه نوع سفارش تجارتی بزرگ را نیز بپذیرد و انجام دهد، با اختراع این ماشین (که همه قسمت‌های آن را خود وی ساخت) اکنون فارسی وارد مرحله خدمات علمی مطبوعاتی به معنای وسیع تجارتی شده است، این آغازی است برای چاپ کتاب‌های مهم فارسی...» (غروی، ۱۳۵۰، ص ۲۸).

بعد از اختراع چاپ با حروف ویلکینز، زبان فارسی در هند وارد مرحله جدیدی شد و طی سالیان این نوع از حروف، یگانه حروف چاپ کتاب‌های فارسی در شبه‌قاره هند به‌شمار می‌رفت. البته حروفی نیز به خط نسخ ساخته شده بود که عموماً برای چاپ کتاب به زبان عربی به‌کارگرفته می‌شد و گاه کتاب‌های فارسی نیز با این خط چاپ می‌شدند. به هر روی کتاب‌های بسیاری به خط نستعلیق ویلکینز در هند به‌چاپ رسیده است که از

43. Insha-yi Harkaran. Francis Balfour. M.D. Harikarana. Multani. Calcutta

44. Compendium of Ethics

شاخص ترین آنها می توان به موارد زیر اشاره کرد:

«آثاری چون *پندنامه سعدی*^{۴۵} به دو زبان فارسی و انگلیسی با ترجمه فرانسویس گلاوین در سال ۱۷۸۸م. در چاپخانه استوارت اند کوپر، دیوان حافظ برای نخستین بار همراه با شرح حال وی، دیباچه و قصاید توسط ابوطالب اصفهانی بنابر درخواست ریچارد جانسن^{۴۶} با همکاری یک کارشناس فرنگی به نام اپجان^{۴۷} در سال ۱۷۹۱م. در کلکته، کلیات سعدی^{۴۸} نخستین کار بزرگ چاپ در تاریخ ادبیات فارسی در دو جلد که طبع آن در طی چهار سال (۱۷۹۱-۱۷۹۵م.) توسط شرکت چاپ هونوروبل^{۴۹} در کلکته صورت گرفت که همه این کارها با همان روش چاپ ویلکینز (چاپ سربی یا چاپ با حروف مجزا) صورت پذیر شد.» (غروی، ۱۳۵۰، ص ۲۸-۲۹).

نهضت چاپ کتاب، خاصه کتاب های فارسی، با حروف نستعلیق ادامه یافت و در کشورهای اسلامی همچون مصر تفکر ساخت و چاپ آثاری اینچنین رونقی بسیار گرفت تا آنجا که حکام وقت سعی در پرورش و پیشرفت همه جانبه این پدیده نو ظهور را داشتند. ذکر این مسئله نیز واجب می کند که چاپ کتب فارسی با حروف مجزا تا بدانجا در شرق ادامه داشت که در نهایت «به سال ۱۲۳۳ق. ۱۸۱۸م. شاهد چاپ اولین کتاب چاپ سربی در ایران با نام رساله جهادیه می باشیم که نکته قابل توجه در آن به کارگیری حروف مجزای نسخ به جای نستعلیق می باشد.» (احمدی نیا، ۱۳۹۱، ص ۱۸۹-۱۹۱).

در پایان باید این مسئله را متذکر شد که دلایل گوناگونی برای تأخیر در ورود چاپ سربی به کشورهای اسلامی عربی و فارسی زبان وجود دارد که علاوه بر عدم استقبال حکام وقت نسبت به نشر این نوع کتاب، باید به مسائل تکنیکی کار نیز اشاره شود که یکی از مهم ترین آنها محدودیت های خطوط نوشتاری این جوامع برای طراحی حروف مجزاست. بدین صورت که این حروف برای ترکیب با یکدیگر و در نتیجه تشکیل یک کلمه باید در کنار هم نشسته و در بیشتر موارد به یکدیگر متصل شوند. از آنجا که اکثر این حروف از تنوع زیادی برخوردارند و دارای حالات چهارگانه (مفردات، آغازین، وسط، و آخر) هستند، در هنگام خلق آنها باید همه حروف متصل را در ارتباط با هم طراحی کرد. وجود چنین ویژگی یک اصل انکارناپذیر در فرم خطوط فارسی و عربی است؛ که این مشکل در حروف مجزای لاتین وجود خارجی ندارد، زیرا جدا بودن همه حروف و فقدان اتصال آنها برای این نوع رسم الخط سبب شده هنگام ترکیب و ساخت قالب های سربی، هم سرعت حروفچینی بالاتر رود و هم چاپگر بتواند آزادانه، علاوه بر جهت متداول از چپ به راست، حروف را در جهات دیگری مثل عمودی، از بالا به پایین، و یا پایین به بالا نیز چیدمان کند که این قابلیت در حروف فارسی و عربی امکان پذیر نیست.

45. Sheykh Sady of Shiraz .
Calcutta . Stewart and Cooper
. 1788
46. Richard Johnson
47 . Upjohn
48. The Persian and Arabic
works of sadee
49. Honorable

عامل دیگری که سبب سختی کار در این شیوه بوده، پیچیدگی کار در پروسه این نوع از چاپ است؛ به گونه‌ای که برای چاپ یک کتاب می‌بایست چندین ماه زمان صرف می‌شد و با تمام تلاشی که صورت می‌گرفت، کتاب چاپ‌شده خالی از اشکالات چاپی و غلط‌های املائی و حروفچینی نبود. روال کار در این شیوه به شکلی بود که بعد از نگارش کتاب توسط کاتب و تصحیح آن توسط مصححان، نوبت به حروفچین می‌رسید که او نیز باید بعد از انجام مراحل فنی انتخاب ابعاد و کاغذ متناسب، نسبت به چینش حروف، کلمات، جملات، و صفحات اقدام کند که این کار با توجه به انفصال و اتصال حروف فارسی و عربی زمان بسیار زیادی را در پی داشت.

در نهایت عدم بومی‌سازی چاپ حروفی در کشورهای اسلامی و وابستگی آنها به واردات از غرب را باید یکی دیگر از عوامل بازدارنده دانست. دوری مسافت و هزینه بالای واردات این تجهیزات از آن کشورها، خراب شدن و عدم امکان تعمیر آنها نیز مزید بر علت بود تا چاپ سربی در جوامعی که از خطوط فارسی و عربی برای کتب استفاده می‌کردند، به‌کندی پا بگیرد.

نتیجه‌گیری

فرایند تولید کتاب به شیوه نوین از دستاوردهای مهم تاریخ بشری برای نشر علوم و معارف به سرتاسر دنیا بوده است، زیرا تولید انحصاری کتاب به صورت خطی که تا مدت‌ها در دست عده‌ای خاص بوده است، به یکباره تغییر ساختاری مهمی پیدا کرد و سبب شد تا کتاب به جای داشتن خوانندگانی معدود، خواستگاه بیشتری در جوامع پیدا کند و این امر نتیجه‌ای نداشت جز رشد و اعتلای جایگاه بشر در قرون اخیر.

با توجه به نقش مهمی که جوامع اسلامی در آن دوره در اروپا برعهده داشتند و با تجربه جنگ‌های طولانی‌ای که بین مسیحیان و مسلمین در گرفته بود، گریزی از برخورد و ارتباط بین این تمدن‌ها وجود نداشت که به این عوامل باید رواج مسیحیت در دنیا، حضور کشورهای استعماری و نقش مستشرقین در شرق، و ارتباطات تجاری و سیاسی را نیز اضافه کرد.

پس چه عاملی می‌توانست مهم‌تر و محکم‌تر از چاپ به‌عنوان صنعتی نوین، مقاصد هر دو طرف را به ساده‌ترین شکل به‌بار نشانند؟ به همین دلیل به تدریج شاهد استفاده از حروف عربی هر چند محدود، در کتب لاتین هستیم که نشان از کندوکاوهای اروپاییان در فرهنگ جوامع اسلامی دارد تا آنجا که در سال ۱۵۱۴م. شاهد چاپ اولین کتاب سراسر به زبان عربی آن هم به شیوه حروفچینی مجزا، مشابه روش حروفچینی ابداعی گوتنبرگ هستیم که این

رویداد، نقطه آغازین نشر کتاب به زبان عربی در دنیاست.

روند مربوطه را باید به فاصله چند دهه درباره زبان فارسی نیز بازگو کنیم، به گونه‌ای که در سال ۱۶۳۹م. شاهد چاپ اولین کتاب به این خط و زبان در هلند با نام *داستان مسیح* هستیم و نکته جالب اینکه این رویه بعد از اروپا به جای اینکه در ایران به عنوان کشوری فارسی زبان توسعه یابد، در دیگر کشورهای منطقه که زبان فارسی در آنجا جایگاهی مهم داشته پای گرفته است و سرعت انتشار و ابداعات در این شیوه چاپی در آن ممالک رو به فزونی رفت و متأسفانه عدم توجه حکام عصر در ایران به این پدیده نوظهور، سبب شد که کشور ما تا سالیان دراز از تولیدات چاپی دیگر کشورها بهره‌مند باشد و سرانجام در زمان ولیعهدی عباس میرزا نایب‌السلطنه قاجار است که چاپ حروفی در ایران نیز به منصفه ظهور می‌رسد و با تلاش خادمان فرهنگ و هنر این کشور و با صرف زمان و سختی‌های بسیار، در نهایت به جایگاه واقعی و اعتلای خود در جامعه ایرانی دست می‌یابد.

منبع

- آذرنگ، عبدالحسین (۱۳۷۵). *آشنایی با چاپ و نشر*. تهران: سمت.
- احمدی نیا، محمد جواد (۱۳۹۱). «بررسی شیوه طراحی حروف و به‌کارگیری آن در کتب چاپ سربی نیمه اول قرن ۱۳ق. در ایران». پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد.
- استیپچویچ، الکساندر (۱۹۹۳). *تاریخ‌الکتاب*. ترجمه محمد ارناووط. کویت: مجلس الوطنی للتقاہ و الفنون و الاداب.
- افشار، ایرج (۱۳۳۷). «کهنه کتاب‌ها درباره ایران». *یغما*، ۱۱۷.
- (۱۳۴۵). «کتاب‌های چاپ قدیم در ایران و چاپ کتاب‌های فارسی در جهان». *هنر و مردم*، ۴۹.
- بابازاده، شهلا (۱۳۷۸). *تاریخ چاپ در ایران*. تهران: کتابخانه طهوری.
- پروین، ناصرالدین (۱۳۷۷). *تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دیگر پارسی‌نویسان*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- دمیرچی، اسمعیل (۱۳۸۱). *آشنایی با صنعت چاپ از حروفچینی تا صحافی*. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- روپر، جفری (۱۳۸۸). *دبیره (دفتری در خط و زبان فارسی)*. تهران: چاپ و نشر نظر.
- سارتون، جرج (۱۳۵۷). *مقدمه‌ای بر تاریخ علم*. ترجمه افشار صدری. تهران: وزارت علوم و آموزش عالی.
- سامرای، قاسم (۱۳۸۰). «تاریخ چاپ کتاب به زبان عربی در اروپا». *نامه بهارستان*، ۲ (۱).
- شچگلوا، الیمپادا پاولونا (۱۳۸۸). *تاریخ چاپ سنگی در ایران*. ترجمه پروین منزوی. تهران: معین.
- شیخو، لوئیس (۱۹۹۵). *تاریخ فن الطباعة فی المشرق*. بیروت: [بی‌نا].
- عزب، خالد؛ منصور، احمد (۲۰۰۸). *الکتاب العربی المطبوع*. قاهره: الدار المصریه اللبنانیه.

غروی، مهدی (۱۳۵۰). «کتاب‌های فارسی چاپ هند و تاریخچه آن». *هنر و مردم*، ۹(۲ و ۳ و ۱۰۳).
غلامی جلیسه، مجید (۱۳۹۰ الف). *تاریخ چاپ سنگی اصفهان*. تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس
شورای اسلامی.

----- (۱۳۹۰ ب). «تحقق رؤیای چاپ فارسی در شرق». *پیام بهارستان*، ۳ (۴).
قدوره، وحید (۱۹۹۳). *بداية الطباعة العربية في استانبول و بلاد الشام*. مكتبة الملك فهد الوطنية؛ مركز
الدراسات و البحوث العثمانية و الموريسكيه و التوثيق و المعلومات. رياض. تونس.
----- (۱۹۹۶). *ندوة تاريخ الطباعة العربية حتى انتهاء القرن التاسع عشر*. (اوائل المطبوعات العربية
في تركيا و بلاد الشام). ابو ظبي: منشورات المجمع الثقافي.
مشهوری، محسن (۱۳۸۰). *نگرشی بر کلیات صنعت چاپ*. تهران: پیکان.

De Nave, F. (1986). *Philogogia Arabica: Arabische Studien en Drukken in de Nederlanden in de 16de en 17de*. Antwerpen:[s.n].

Krek, Miroslav (1979). "The Enigma of the First Arabic Book Printed from Moveable Type". *J. Near East*, 3

Surdel, Bernard (1940). *Islamic Survey in Middle Century*. London:[s.n].

استناد به این مقاله:

احمدی نیا، محمدجواد؛ شیرازی، علی اصغر (۱۳۹۳). «حروف فارسی و عربی در نخستین کتاب‌های چاپی
فارسی و عربی در جهان». *فصلنامه مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات*، ۲۵(۱): ۶۴-۸۵.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی